

Bojan Godeša

OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA IN JUGOSLAVIJA (1941-45)

» **D**anes lahko že postavimo, da je monarhija likvidirana, četudi smo dokončno rešitev odložili na čas po vojni. Končano je nacionalno zatiranje in likvidirani so fevdalni ostanki, ki so še spremljali Jugoslavijo po letu 1918. Če tudi ne moremo istovetiti osvobodilnega boja z buržoazno demokratično revolucijo, vendar lahko ugotovimo, da je v naši osvobodilni borbi etapa buržoazno demokratične revolucije v veliki meri že izpolnjena. V kolikor ni izpolnjena, pa so dozoreli vsi pogoji za njeno takojšnjo likvidacijo.

To omogoča predvsem dejstvo, da ima buržoazija sicer še svoje ekonomske pozicije, izgubila pa je vse politične.«¹ Tako je Edvard Kardelj prepričano pojasnil konec februarja oz. začetek marca 1944 trenutni položaj, v katerem se je znašlo osvobodilno gibanje glede rešitve nacionalnega vprašanja in s tem pogojenega odnosa do jugoslovanske države. Kardeljeva samozavestna ocena je temeljila na vrsti tedaj potekajočih procesov, ki so dosegli vrhunec z drugim zasedanjem Avnoja v Jajcu 29. novembra 1943, ko je bila na podlagi formalno-pravne pravice do samoodločbe narodov sprejet odlok o federalni ureditvi jugoslovanske države. Pot do take rešitve pa ni bila vseskozi premočrtna, temveč je šla skozi več med seboj tudi protislovnih faz, ki so bile odvisne od različnih dejavnikov. V skladu s takim razvojem se je spreminjal tudi odnos slovenskega osvobodilnega gibanja do jugoslovanske države. Temeljne razloge za spreminjajoči se odnos je Kardelj ob isti priložnosti pojasnil na naslednji način: »Ko smo bili v ofenzivi proti reakciji leta 1941 in 42 in ko je bil pri tem glavna ovira Draža Mihajlovič, nismo mnogo poudarjali Jugoslavije, ker je bila to glavna parola teh reakcionarnih elementov. Mi smo predvsem postavljali samoodločbo slovenskega naroda s posebno pravico do odcepitve. Na tej paroli smo razbili mihajlovičevsko reakcijo in pridobili zase mase. Drugačna je bila situacija po italijanski ofenzivi. V tem razdobju so nastopili mihajlovičevski elementi odkrito pot izdajstva. Naš kurz je bil na pridobitev sredine. Zato smo spremenili taktiko in postavili na dnevni red vprašanje Jugoslavije. S tako taktiko nam je uspelo del sredine pridobiti, del pa jo nevtralizirati. Svojo taktiko smo vedno uravnavali po potrebah, ki jih je narekoval celotni razvoj. Zato smo enkrat poudarjali odcepitev, drugič pa bolj naglašali združitev.«² Ob tej nazorni Kardeljevi predstavitvi, vendarle pa v nekoliko shematski obliki, namenjeni slušateljem partijskega tečaja, lahko rečemo, da je bila dejansko medvojna geneza odnosa slovenskega osvobodilnega gibanja do jugoslovanske države, ki jo bomo predstavili v pričujočem prispevku, kot je že bilo nakazano, še bolj kompleksna.

»Fašističnim okupatorjem se ni posrečilo z razkositvijo Jugoslavije in Slovenije razbiti tudi KPJ in KPS. Danes je KPJ edina stranka na terit. Jugoslavije, ki ima povsod svoje organizacije in ki je pod enotnim vodstvom.« Tako je poudaril tedanji sekretar CK KPS Franc Leskošek v avgustovski številki (1941) glasila CK KPS Delo v članku »Razširimo in učvrstimo partijske organizacije«.³ Čeprav je bilo tudi v tem pogledu sprva nekaj dilem na Hrvaškem in v Makedoniji, pa je bilo torej bistveno, da je KPJ tudi v razmerah razkositve in okupacije Jugoslavije vseskozi delovala kot enotna organizacija, pa tudi partizanske enote so bile pod enotnim poveljstvom vrhovnega štaba na čelu z generalnim sekretarjem

1 Deželak Barič, Osvobodilni boj kot priložnost, str. 158–159.

2 Prav tam, str. 161–162.

3 Delo 1941–1942, str. 64.

KPJ Josipom Brozom-Titom. Druga stalnica pa je bilo dejstvo, da je KPS (J) vseskozi bila usmerjena proti političnemu režimu, ki je vladal v predaprilski Jugoslaviji in so ga označevali, kot je februarja 1942 v članku »Slovenski narod in delovno ljudstvo – na branik svoje bodočnosti« zapisal Boris Kidrič, »oblast narodne neenakopravnosti, socialnega izkoriščanja, umazane korupcije, terorja nad ljudskimi množicami in petokolonskih zvez z inozemstvom.«⁴ Za nosilce predvojnega režima so poleg tega trdili, da »so to ljudje, ki so krivi aprilske katastrofe in vsega zla, ki je doletelo slovenski narod in vse narode Jugoslavije po zlomu Jugoslavije«.⁵

Takoj po okupaciji in razkosanju jugoslovanske države so slovenski komunisti predvsem poudarjali, kot je razvidno iz proglasa CK KPS konec aprila 1941, poleg osvoboditve in združitve slovenskega naroda bratsko slogu narodov Jugoslavije in vseh balkanskih narodov.⁶ V »Geslih našega osvobodilnega boja«, objavljenih v Slovenskem poročevalcu 22. junija 1941, ki so bila »podlaga protiiperialistične fronte slovenskega naroda«, pa je bila v prvi točki posebej izpostavljena pravica slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi.⁷ Takšna stališča slovenskih komunistov gre razlagati z njihovimi tedanjimi pričakovanji glede razpleta vojnega spopada, tedaj po njihovi oceni imperialističnega, ki naj bi v skladu s predvojnimi političnimi učbeniki po zgledu na prvo svetovno vojno in oktobrsko revolucijo prerasel v revolucionarno vojno in prinesel zmago oz. prevlado socializma v svetovnem merilu pod vodstvom Sovjetske zveze. Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 se je ocena o značaju vojne spremenila iz imperialistične v pravično in osvobodilno oz. domovinsko vojno svobodoljubnih narodov proti nacifašizmu. Temu primerno se je tudi odnos do vprašanja Jugoslavije prilagodil temu dejstvu. To spremembo je Črtomir Nagode v pogovoru z Jankom Mačkovškom opisal z besedami: »Dokler se ni Rusija postavila na slovansko in jugoslovansko stališče in niso dobili direktive iz Moskve, ni bilo dosti z njimi razpravljati. Sedaj Jugoslavijo vsaj omenjajo. Dokler ni bila Rusija napadena, niso jugoslovanskega imena niti omenjali, razven pri napadih nanj odn. na Jugoslavijo.«⁸

Tako je bil na tretjem zasedanju vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941 sprejet tudi sklep (člen 3): »Uresničujoč slogu in enotnost narodov Jugoslavije stopa SNOO v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije«.⁹ Istočasno pa je SNOO sprejel odlok, da se »vojaški zbor slovenskih partizanskih čet vključi kot sestavni del v Narodno-osvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije

4 *Delo 1941–1942*, str. 103.

5 *Delo 1941–1942*, Delavcem, kmetom, vsemu delovnemu ljudstvu Slovenije! (maj 1942), str. 117.

6 *DLRS, I*, dok. 6, str. 28–29.

7 *DLRS, I*, dok. 10, str. 42.

8 Vodušek Starič, »*Dosje*« *Mačkovšek*, str. 36.

9 *DLRS, I*, dok. 38, str. 116.

in operira pod vrhovnim poveljstvom GŠ NOPOJ«. ¹⁰ Poleg tega je SNOO poslal srbskim, hrvaškim in črnogorskim partizanom pozdrav, v katerem izraža svoje občudovanje »zaradi požrtvovalne borbe proti okupatorju«, in jim sporočil, »da so se Vašemu junaškemu boju za svobodo pridružile tudi slovenske partizanske čete, ki se s puško v roki bore za naš skupni smoter«. ¹¹

Novembra 1941 pa je bil CK KPS v posebnem komunikeju prisiljen odgovarjati na vrsto obtožb, ki so jih v tistem času širili njihovi domači nasprotniki. Ti so namreč prav v tistem času sprejeli narodnopolitični program, ki je predvideval tudi obnovitev jugoslovanske države (t. i. londonske točke). V zvezi z odnosom do Jugoslavije je v komunikeju vodstvo KPS zapisalo: »Po zlomu Jugoslavije je ostala v notranjosti Jugoslavije dolgo časa edina organizacijsko-politična vez med razkosanimi narodi Jugoslavije. Še danes je KPJ edina organizacijska in moralno-politična sila, ki se razteza na vsem jugoslovanskem teritoriju. KPJ je bila prva, ki je znova dvignila ter z dejanji okrepila geslo o slogi in enotnosti narodov Jugoslavije.« ¹² Boris Kidrič pa je v članku »Pol leta OF« utemeljil tedanje stališče, ki se je razlikovalo od tistega, ki so ga zagovarjali predstavniki meščanskih strank: »OF je zastavila na nov način – v živem nasprotju z žalostno in škodljivo tradicijo – vprašanje skupnosti jugoslovanskih narodov. Postavila ga je na akcijskem temelju, to se pravi na temelju enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti zakletim sovražnikom. Marsikdo, ki se je nekoč penil v »jugoslovenskih« frazah, še danes ne razume, da so nekdanje koncepcije doživele popoln praktični in moralni zlom, da pa iz oborožene borbe jugoslovanskih narodov poganja nova, ljudska, s skupnimi žrtvami s skupno bratsko krvjo povezana koncepcija narodne skupnosti jugoslovanskih narodov.« ¹³

Na četrtem zasedanju VP OF 1. novembra 1941, ko je bilo sprejetih prvih sedem temeljnih točk, je bil odnos do jugoslovanske države eksplicitno označen v tretji točki, ki se glasi: »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava OF razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.« ¹⁴ Oblikovanje tretje točke programa OF je bilo sad predhodnega razpravljanja z »mlado JNS«, ki sicer ni vstopila v OF in se je kasneje postavila na sredinsko stališče. ¹⁵ Tudi proslava 29. oktobra 1941 v spomin na prelom Slovencev s habsburško monarhijo je bila do neke mere mišljena kot odgovor OF na podobne predhodne poskuse Nagodetove skupine 6. septembra

10 *DLRS, I, dok. 40, str. 118.*

11 *DLRS, I, dok. 45, str. 123.*

12 *DLRS, I, dok. 75, str. 170.*

13 *DLRS, I, dok. 76, str. 173–174.*

14 *DLRS, I, dok. 111, str. 255.*

15 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 212.

(rojstni dan kralja Petra II.) in 9. oktobra (obletnica smrti kralja Aleksandra), ki pa niso slavili le jugoslovanske države, temveč tudi poudarjali, da so »naša srca in naše oči obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji in nikjer drugje«. ¹⁶

V določeni zadregi pa se je vodstvo osvobodilnega gibanja znašlo ob praznovanju prvega decembra, ko je obstajala nevarnost, da bi pobudo zanj prevzeli liberalci. ¹⁷ OF je sicer liberalne kroge prehitela s pozivom na praznovanje državnega praznika Jugoslavije, pri tem pa svojo odločitev v letaku pojasnila z naslednjo obrazložitvijo: »Ko OF SN to odloča, jasno izjavlja, da se v naši svobodni bodočnosti ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je prejšnja leta narodom Jugoslavije in delovnim slojem preprečevalo, da bi mogli z vso iskrenostjo sodelovati v proslavi 1. decembra, stanje, ki je konec koncev upropastilo samo Jugoslavijo. OF SN bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terjata slovenska narodna individualnost. Z uvedbo dosledne ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice. S pozivom, da Slovenci proslavimo 1. december v znaku globoke in borbene solidarnosti s svojimi brati na jugu, v znaku zaostrenega boja proti zatiralcem, pa tudi v zavesti, da morajo iz naših slovenskih žrtev zrasti vse naše slovenske in ljudske pravice.« ¹⁸ Organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič je v poročilu CK KPJ 5. decembra 1941 skušal odločitev o praznovanju prvega decembra pojasniti takole: »Pišem obširneje o 1. decembru, ker se bojim, da Vi ne bi odobraval, ko smo ga proslavili. Mi mislimo, da je bilo prav, ker je OF zelo pridobila na ugledu in vplivu, in ker smo preprečili, da bi se anglofilni in (mihailov)ičevci sploh uveljavili kot skupina, ki nekaj predstavlja.« ¹⁹ Nekaj dni kasneje (druga polovica decembra 1941) je tudi Boris Kidrič še enkrat poročal CK KPJ o prvodecembrski proslavi, kar očitno kaže, da so se zavedali, da bi le-ta lahko bila problematična v očeh jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja. ²⁰

Tako je Kardelj, ki je tedaj bil v Bosni, v pismu slovenskemu CK-ju 1. januarja 1942 očital, da »popušča reakcionarnim londonskim elementom, caplja za malomeščanskimi elementi«, ter dodal, da je tudi prvodecembrska proslava dokaz za to, in nato nadaljeval: »Ne smatramo sicer, da je sama prvodecembrska akcija negativna ali napačna, toda že samo dejstvo, da ste bili prisiljeni nanjo, je dokaz, da v predhodnih političnih borbah niste uspeli razbiti vpliva velesrbskih elementov, ampak ste jim popuščali.« ²¹ Hkrati je bilo v pismu poudarjeno, da je »potrebno močnejše popularizirati stališče Partije glede pravice slovenskega

¹⁶ Prav tam, str. 214.

¹⁷ DLRS, I, dok. 94, str. 212.

¹⁸ DLRS, I, dok. 78, str. 178.

¹⁹ DLRS, I, dok. 94, str. 213.

²⁰ DLRS, I, dok. 104, str. 232–233.

²¹ DLRS, I, dok. 109, str. 251.

naroda do samoodločbe, vštevši odcepitev«, in je »treba ostrejšje nastopati proti velesrbskim elementom, ki ponovno postajajo najreakcionarnejša in najnevarnejša klika, kakor tudi proti londonskim klerikalcem, ki so zopet njihovi agenti in pripravljajo ponovitev 1918. (...) Tudi v kritiki londonske (jugoslovanske) vlade nastopajte odločnejše, kajti londonska vlada doslej ni dala niti ene izjave, v kateri bi zagotavljala slovenskemu narodu pravico do samoodločbe.«²²

Kardelj je slovenskemu vodstvu v navedenem pismu še napovedal, da »brez dvoma torej vstopamo v novo etapo naše borbe«, pod vplivom spora z Mihailovičem, in ko so šli dogodki tudi ob zmagoviti decembrski protiofenzivi Rdeče armade in pričakovanju hitrega konca vojne, v smeri vse večjega zaostrovanja v slovenski in jugoslovanski družbi.

Po vesteh o sporu z Mihailovičem v Srbiji je sredi decembra 1941 Kidrič v pismu CK KPJ celo sporočil, da bo IO OF izdal »Magno charto slovenskih pravic«, kjer bo odkrito napadel Miho Kreka in londonsko vlado ter poudaril: »a) o svoji usodi, zunanjih odnosih in notranji ureditvi bo odločal slovenski narod sam; b) slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve.«²³

Nato je IO OF na seji 21. decembra 1941 sprejel še dve dodatni točki, pri čemer je bilo zapisano, da »glede na slovenske narodne potrebe in glede na dejstvo, da se bliža čas naše narodne osvoboditve, dodaja OF SN svojim temeljnim točkam še naslednje: »8. V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.«²⁴ Po Kidričevem poročilu so se s tem strinjali tudi zastopniki »jugoslovanske« buržoazije v OF,²⁵ čeprav je bila omenjena osma točka dejansko v določenem nasprotju s predhodno sprejeto tretjo točko programa OF, ki jo je sprejel VP OF na svoji seji 1. novembra 1941. Z dodatnima točkama pa se ni strinjala le Nagodetova skupina »Stara in nova pravda«, ki je hotela samoodločbo z »omejeno zavezo«²⁶ in je v posebni spomenici zahtevala pojasnila o stališču OF do Jugoslavije, meja in jugoslovanske vlade v Londonu.²⁷ Pri tem je bilo glede Jugoslavije znano predvsem stališče OF, da si države v taki obliki, kot je bila predvojna kraljevina, ne želi. Tako je Kidrič maja 1942 v članku »Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega

22 Prav tam, str. 250.

23 DLRŠ, I, dok. 104, str. 235.

24 DLRŠ, I, dok. 111, str. 256.

25 DLRŠ, I, dok. 120, str. 266–267.

26 Prav tam.

27 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 63.

gibanja« zapisal, da se bori slovensko NOG za osvoboditev in samoodločbo slovenskega naroda. Ta boj je neposredno usmerjen proti okupatorju, njegov smoter – namreč osvoboditev, združitve in samoodločba slovenskega naroda – pa vendar ne bi bil dosegljiv s kakršnim koli povratkom predokupacijskega stanja – recimo versajske Jugoslavije – ali z vzpostavitvijo katerega koli drugega imperialističnega državnega sistema, ki bi uklenil v svoje meje slovenski narod.«²⁸ Dejansko tedaj OF pripravljenega odgovora, razen načelnih izjav o narodnem vprašanju, še ni imela. To vprašanje je namreč namenoma puščala še odprto, ker še ni imela povsem točne predstave o tem, kakšen bo bodoči razvoj dogodkov, pri čemer niso izključevali tudi revolucionarnega razpleta mednarodnih razsežnosti. To vprašanje, kot tudi vprašanje meja, se je načeloma razjasnilo šele po zasedanju Avnoja v Bihaču, ko je postalo dokončno jasno, da v danih mednarodnih okoliščinah, ki so bile pogojene z obstojem protihitlerjevske koalicije, ne gre računati s takim revolucionarnim razpletom. Kljub temu pa je Kidrič že januarja 1942 predlagal sklicanje konference zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije in ustanovitev podobnega telesa, kot je bil v jeseni 1942 ustanovljeni Avnoj.²⁹ Neodvisno od tega predloga je podobno predlagal junija 1942 tudi predstavnik sokolske skupine v OF Zoran Polič.³⁰

Takšno nejasno stališče OF in predvsem KPS je v vse bolj zaostrenih domačih razmerah pri njenih nasprotnikih v propagandi vodilo do različnih obtožb, kot npr., da se slovenski komunisti zavzemajo za Podonavsko federacijo, da so sovražni Hrvatom in Srbom, da so odstopili Trst, Celovec in Maribor. Vse te obtožbe je CK KPS februarja 1942 zavrnil v posebnem komunikeju kot »otipljivo laž, ki jo lahko proizvedejo le slaboumni možgani.«³¹ Tudi še kasneje je take obtožbe CK KPS ob različnih priložnostih odločno zavračal.³²

Na govor Alojzija Kuharja po londonskem radiu 12. aprila 1942, v katerem naj bi ta dejal, »da Osvobodilna fronta zavaja Slovence z nejasnimi političnimi koncepti, medtem ko je po njegovem mnenju cilj slehernega poštenega Slovence samo Jugoslavija in nič razen Jugoslavije«, se je ostro odzval Kocbek v članku »OF in Jugoslavija«. Kocbek je odgovarjal, da »slovenski londonaši podtikajo Osvobodilni fronti protijugoslovanske težnje samo zato, ker hočejo Jugoslavijo reducirati na dosedanjo politično državno tvorbo in jim Jugoslavija pomeni le njih same. Zato se iz svojih sebičnih razlogov raje odločajo za dosedanjo tvorbo, imenovano legitimno stanje, namesto da bi se s svojim ljudstvom vred odločili za novo, revolucionarno pot, brez katere ni rešitve niti Slovincem niti Jugoslaviji.

28 DLRS, II, dok. 19, str. 51.

29 DLRS, I, dok. 120, str. 268.

30 DLRS, II, dok. 71, str. 153.

31 DLRS, I, dok. 137, str. 294–296.

32 DLRS, II, dok. 18, str. 58–60.

Toda pri svojem legitimnem stališču mirno pozabljajo, da je Jugoslavija razpadla prav zaradi velikosrbskega obraza legitimnosti. Mirno pozabljajo, da je v srcih vseh zavednih Jugoslovanov med tem časom zrasla podoba nove Jugoslavije, očiščene političnih in socialnih parazitov ter vključene v veliki slovanski blok, ki bo Jugoslovanom zavaroval posamezne narodnosti in skupno politično življenje.«³³ Kocbek je svoje razmišljanje zaključil z besedami: »Če ostanemo zvesti samemu sebi, lahko dosežemo svoje veliko narodno vstajenje, če se pa držimo Kuharjevih navodil, lahko dosežemo le okrnjeno Jugoslavijo, ki bo žalostna kolonija, kakor je bila zadnjih 20 let, v tej koloniji pa slovensko podkolonijo, kakor je to bila Slovenija ves čas formalne svobode Jugoslavije.«³⁴ Tudi glasilo Mlada Slovenija je maja 1942 objavilo članek »OF in Jugoslavija«, v katerem je polemiziralo s trditvami Alojzija Kuharja na londonskem radiju, da se, če misli, da so zavezniki svobodo obljubili samo našim predstavnikom v Londonu, bridko vara.³⁵

Za ta čas je značilna izjava IO OF 15. maja 1942 o londonski jugoslovanski vladi, v kateri ugotavlja, da bi morala »taka jugoslovanska vlada izjaviti, da želi bodoče sožitje narodov Jugoslavije spričo katastrofalnih posledic velesrbske hegemonije v stari Jugoslaviji graditi na temelju narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno do odcepitve.«³⁶ Naslednji dan, to je 16. maja 1942, pa je IO OF poslal pozdravno pismo VŠ NOPOJ, v katerem je ponovno izrazil prepričanja, da bo le skupna borba pod poveljstvom VŠ – položila temelje za bodoče bratsko sožitje narodov Jugoslavije in vseh južnoslovanskih narodov na podlagi narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe.³⁷ V članku »Javna beseda o sredini« pa je bilo izrečena temeljna razlika med stališčem OF in njenimi oponenti, namreč, da je »načelo samoodločbe najvišja vrednota, za katero se danes slovenski narod bori«, medtem ko »sredina poskuša v današnjem odločilnem trenutku prevariti slovenski narod, zapeljati slovensko narodno revolucijo na »legalni« čaršijski tir«.³⁸

Vsa navedena stališča do slovenskega nacionalnega vprašanja so bila v skladu s tedanjo politiko slovenskega partijskega vodstva, za katero je bilo značilno t. i. prehajanje v drugo etapo revolucije. Takšna usmeritev je prevladovala do poletja 1942.

Ob objavi dvajsetletne pogodbe o vzajemnem sodelovanju in pomoči med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo junija 1942, ki je bistveno vplivala na nove poglede osvobodilnega gibanja na bodočo mednarodno in domačo situacijo, pa

33 Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, str. 94–95.

34 Prav tam, str. 98.

35 *Mlada Slovenija/Mladina*, str. 92.

36 *DLRS, II*, dok. 31, str. 72.

37 *DLRS, II*, dok. 34, str. 78.

38 *DLRS, II*, dok. 42, str. 92–93.

je IO OF v posebnem proglasu poudaril, da je podpis »privedel do prve pogodbe med dvema velesilama, ki princip samoodločbe slehernega naroda dviga na višino vodilnega načela bodočih odnosov med narodi.« Zato je »z angleško-sovjetsko pogodbo tudi politika OF dobila najodločilnejše mednarodno potrdilo.« V nadaljevanju besedila pa je bilo zapisano: »Govore vam, da je OF proti Jugoslaviji, Srbom in Hrvatom. V resnici pa je OF od vsega začetka naglasila potrebo sloge in enotnosti narodov Jugoslavije kot brezpogojno načelo skupne osvobodilne borbe. Naglasila je neštetokrat, da so južnoslovanski narodi usodno povezani med seboj in da OF zato smatra, da se bo bodoče narodno sožitje južnoslovanskih narodov gotovo izrazilo v skupni državni obliki teh narodov. Samoodločba slovenskega naroda ni v nasprotju s skupno državo Južnih Slovanov, pač pa zahteva, da naj Slovenci v to državo pridejo kot svobodni narod, ki bo kot enakopraven član sporazumno in prostovoljno sprejel nase dolžnosti in se obenem uveljavil in zagotovil svoje pravice.«³⁹ V takih okoliščinah so 27. junija 1942 na osvobojenem ozemlju celo ustanovili Narodnoosvobodilni svet, nekakšno slovensko vlado, za katero pa se je kmalu pokazalo, da ni bilo najbolj posrečena poteza.⁴⁰ Izostritev stališča v odnosu do Jugoslavije je prinesla predvsem julijska (1942) številka glasila CK KPS Delo. V članku »KPS in Jugoslavija« je Maks Stermecki pojasnil: »Odklanjanje versajske Jugoslavije z vsemi njenimi protiljudskimi in narodnozatralskimi oznakami pa še ne pomeni zanikanja Jugoslavije sploh. Ravno nasprotno: boj za samoodločbo in njeno uveljavljanje je tisti edini način zblizanja našega naroda s hrvatskim in srbskim, ki je v stanju združiti v enotno državno zvezo, ki jo velesrbska buržoazija in drugi protinarodni elementi niso mogli nikoli doseči. Priznavanje pravic do samoodločbe našemu narodu bo odstranilo namreč tisti občutek narodne zapostavljenosti, ki ga je prej odtujeval drugim jugoslovanskim narodom.«⁴¹ Stermecki pa je nato sestavek zaključil z besedami: »Mesto stare Jugoslavije, ki so jo ljudstvo in vsi resnično demokratični elementi občutili kot ječo narodov, bo vstala svobodna in demokratična domovina južnoslovanskih narodov, ki bo zadovoljila vse njihove nacionalne težnje.«⁴² Glede pravice do samoodločbe narodov, na kateri je temeljila nacionalna politika KP, pa je sredi avgusta 1942 tudi Slovenski poročevalec odgovarjal na očitke nasprotnikov partizanstva – zanje je bilo namreč to najbolj sporno – da načelo samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, še ne pomeni tudi dolžnosti do odcepitve in zato teh pojmov ni dovoljeno zamenjevati.⁴³ Kljub tej spremembi pa je bil tedanji vodja agitpropa Boris Zihlerl, ki je bil jeseni 1942 zadolžen za

39 *DLRS, II, dok. 94, str. 189.*

40 *DLRS, II, dok. 113., str. 324.*

41 *DLRS, II, dok. 156, str. 438.*

42 Prav tam, str. 441.

43 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 221.

ponovno vzpostavitev stikov s »sredinci«, v pismu Kardelju 25. septembra 1942 še vedno zelo kritičen, ko je omenjal »napake ultra levega značaja«: »Vprašanje samoodločbe s pravico do odcepitve. To »odcepitev« smo do neznosnosti poudarjali in to v času, ko se v narodnoosvobodilnem boju kuje najtrdnjša enotnost narodov Jugoslavije. Nikdar ni bilo to naše načelo pravice narodov do odcepitve raztolmačeno, nikdar nismo povedali, da ta pravica ne pomeni dolžnosti in da imamo kot komunisti tudi dolžnost propagirati in agitirati proti temu, da bi se narod te pravice poslužil, kadar bi bilo to v njegovo očitno škodo. Jaz sem v zadnjih mesecih začel v SP nov kurz (...) Ljudje so ta novi kurz v SP takoj opazili in ga z zadovoljstvom vzeli na znanje.«⁴⁴ Nato je Zihlerl opozarjal Kardelja: »V celi vrsti vprašanj, v katerih je naša ljubljanska drobna buržoazija zlasti nestrpna, smo se izmikali jasnim in določenim odgovorom, čeprav bi te odgovore lahko dali in morali dati. Nasprotniki so to izmikanje izkoristili in prikazovali vse skupaj tako, kakor da imamo v tem in onem pogledu nekaj za bregom in zato nočemo s pravo barvo na dan. Ne smemo si delati iluzij o tem, da so mnoge omahljivce prav s tem pridobili. Eno takih vprašanj, okrog katerih smo hodili ko mačka okrog vrele kaše, je vprašanje Jugoslavije. Dostikrat smo pisali o Jugoslaviji kot crknjenemu psu. Pred dobre pol leta smo sicer napisali – ne vem, kdo je napisal – neko brošuro »OF in Jugoslavija«, toda moram reči, da tista brošura ne le da vprašanja ni niti najmanj premaknila z mrtve točke, marveč je bila klasičen primer hoje okrog vrele kaše. Vse to je odbilo mnoge poštene ljudi, ki jim je Jugoslavija še zmerom *conditio sine qua non*. Mislim, da tudi ne bom pretiraval, če trdim, da je šele v zadnjih mesecih pričel SP pravilno zoperstavljeni staro Jugoslavijo novi Jugoslaviji, za katero se borimo.«⁴⁵ V Slovenskem poročevalcu je bilo 29. septembra 1942, torej takoj za tem, v članku »Čas terja brezpogojno opredelitev«, namenjenemu predvsem »sredincem«, zabeleženo naslednje opozorilo: »Ali z ramo ob rami z OF za stvar demokratičnih zaveznikov in za stvar vsega SLOVENSTVA in JUGOSLOVANSTVA, ali z BG za stvar nemško-italijanskega PROTISLOVANSKEGA bloka.«⁴⁶

Verjetno prav pod vtisom omenjenega Zihlerlovega zapisa je bolj odločno in eksplicitno Slovenski poročevalec polemiziral z obrekovanji in obtožbami na račun OF glede vprašanja odnosa do Jugoslavije v posebni izdaji, ki je bila datirana v oktober 1942. Tako je bilo v njem zapisano: »OF SN kaj radi očitajo, da je »proti Jugoslaviji«. Svoje natolcevanje skušajo opirati na dejstvo, da je OF brezobzirno razkrinkala napake stare, versajske Jugoslavije. (...) Mar je kritika stare Jugoslavije v resnici »protijugoslovanska«? Mar je slovenski narodni program

44 *DLRS, III, dok. 111, str. 234–235.*

45 *Prav tam.*

46 *DLRS, III, dok.118, str. 278.*

že sam po sebi usmerjen proti Jugoslaviji? In končno: mar je spoznanje, da si mora sleherni narod priboriti svojo popolno nacionalno svobodo, če se hoče združiti z bratskimi narodi v enakopravno skupnost – protijugoslovansko? OF sme danes s ponosom naglasiti, da ni postavljala svojega slovenskega narodnega programa nikoli v nasprotje z idejo jugoslovanske skupnosti, zgrajeni na temelju narodne enakopravnosti in pravici slehernega naroda do samoodločbe. Še več! OF sme trditi, da je edina na Slovenskem programatična in da je praktično pokazala pot, kako je mogoče priboriti slovenskemu narodu njegove suverene narodne pravice, hkrati pa ustvariti pogoje tudi za bodoče sožitje narodov Jugoslavije, pogoje za novo, na narodni enakopravnosti in zadovoljstvu svojih narodov temelječo Jugoslavijo.«⁴⁷

Za omenjene izjave o odnosu osvobodilnega gibanja do Jugoslavije je bilo značilno, da so bile zelo splošne in načelne ter so v bistvu zgolj odgovarjale na obtožbe nasprotnikov partizanstva. Povsem nove razsežnosti pa je dobil odnos do Jugoslavije s strani OF po prvem zasedanju Avnoja 26. in 27. novembra 1942 v Bihaću, ki je bil ustanovljen kot najvišji politični izraz enotnosti jugoslovanskih narodov. Čeprav je bilo, kot smo že omenili, pred tem kar nekaj pobud za njegovo ustanovitev s strani različnih slovenskih predstavnikov osvobodilnega gibanja, pa, kot je znano, slovenskih (pa tudi makedonskih) zastopnikov v Bihaću ni bilo. Ustanovitev Avnoj, za katero so v Sloveniji izvedeli prek Radia Svobodna Jugoslavija, je bila za Kardelja dokaz, »da je sedaj že očitno, da se bomo lahko mednarodno najlaže utrdili prav čez Jugoslavijo«, kot se je izrazil v pismu Titu sredi decembra 1942. Šlo je za ugotovitev, kot je sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja zapisal Janko Pleterski, da »je razmerje KPJ do Jugoslavije bilo razmerje revolucije do državnega okvira, ki daje najboljše možnosti«.⁴⁸

Kardelj se je zato na ta dogodek, tj. bihaško zasedanje, nemudoma odzval in kar sam v imenu IO OF sestavil osnutek komunikeja in ugotovil, da bo »potrebno napraviti celo vrsto izredno važnih sklepov«. V pismu Francu Leskošku 2. decembra 1942 je Kardelj o bihaškem dogodku zapisal: »Jasno je, da je to največji politični dogodek v Jugoslaviji in strašen udarec mihailovičevščini in beli gardi. Silna škoda je, da tam ni bilo naših predstavnikov. Moj predlog, ki ga takoj javi IO, je naslednji: moramo se takoj solidarizirati s skupščino, ker nam bodo sicer naši mihailovičevci in drugi očitali, da smo se namenoma separirali in da smo »prepuščeni nekaki srednjeevropski sov. zvezi«.⁴⁹ Podobno je Kardelj poudaril tudi v pismu Titu sredi decembra 1942, ko je zapisal: »Za nas je medtem stvar (op. avtorja – misli zasedanje Avnoja v Bihaću) pomembna tudi z druge strani:

47 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 221.

48 Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, str. 395.

49 *Jesen 1942*, dok. 196, str. 498.

Glavni adut reakcije proti nam je vedno bil, da smo proti Jugoslaviji in za neko »srednjeevropsko sovjetsko republiko, ki predstavlja zaslužjenje naroda«. Toda kakor je kleveta neumna, je vendarle imela vpliv med množicami, ki tako sovražijo Italijane in Nemce, da jim več ne verjamejo, da bodo boljši v sovjetski državi. Mnogo smo poudarjali svoje stališče za Jugoslavijo. Toda ker nismo priznavali londonske vlade – vsaj praktično ne – ni bilo konkretnega dokaza, da smo resnično za Jugoslavijo. Dejansko je bila že zelo razširjena želja, da bi se ustanovilo enotno politično vodstvo za vso državo, ki bi v neki meri že imelo tudi elemente nove vlade. Prav zaradi tega nam je Bihać prišel v pravi čas.«⁵⁰

Ob tem je Kardeljev članek »Obris nove Jugoslavije« predvsem izpostavljal, da bo nova Jugoslavija država enakopravnih narodov in da bodo zato Slovenci v njej dosegli vse pravice, ki gredo narodu.⁵¹ S tem je avtor v besedilu predvsem poudaril temeljno razliko od predvojne države, tako da je bilo jasno, da bo nova država zgrajena na drugačnih temeljih od kraljevine. Ostajali pa so še vedno odprti formalno-pravni vidiki rešitve tega vprašanja.

Čeprav so bile vse izjave o Jugoslaviji, povezane z bihaško ustanovitvijo Avnoja, še vedno predvsem na načelni ravni, pa je postalo jasno, da je obnove skupne države jasna perspektiva vseh jugoslovanskih narodov. V odnosu do Jugoslavije s strani slovenskega osvobodilnega gibanja je bila torej ključna prelomnica bihaško zasedanje, odtlej lahko namreč kontinuirano sledimo njegovi izrazito jugoslovanski usmeritvi, ki se je sčasoma le še stopnjevala. Nerazdružljivo povezano s tem je potekal tudi proces populariziranja Tita, kot voditelja jugoslovanskih narodov.

Kocbek si je v svoj dnevnik v zvezi s to prelomnico v času kočevskega zbora zabeležil naslednje: »Željo po zopetni vključitvi v jugoslovansko skupnost smo izrazili prvič že lani decembra, ko smo bili povabljeni na zasedanje ASNOJ v Bihaću, ali bolj rečeno, ko se je tudi slovenska komunistična stranka odločila za vzpostavitev Jugoslavije. Vendar smo to jugoslovansko smer izražali doslej nekam mimogrede in propagandno, stvarno se je ta jugoslovanska povezanost izrazila le med komunističnimi strankami jugoslovanskih narodov.«⁵²

Odtlej je bila jugoslovanska ideja tudi v slovenskem osvobodilnem tisku vse bolj prisotna in vedno močneje poudarjena. Tako je Kidrič sredi leta 1943 izdal navodilo, da je treba v Slovenskem poročevalcu prebiti ozek slovenski okvir in bolj sistematično poudarjati Jugoslavijo. V tem smislu je potem sledila vrsta uvodnikov, ki so že s samimi naslovi poudarjali jugoslovansko idejo in jugoslovansko usmerjenost slovenskega naroda oziroma Osvobodilne fronte.⁵³

50 *Jesen 1942*, dok. 207, str. 554–555.

51 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 226.

52 Kocbek, *Listina*, str. 351–352.

53 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 227.

Ni pa bilo, kot je že bilo zapisano, v času bihaškega zasedanja še povsem jasno in razvidno s stališč osvobodilnega gibanja, kakšna država bo nova Jugoslavija oz. kako bo notranje urejena. Zato je istočasno Kardelj prišel do spoznanja, da bodo potrebne pomembne spremembe tudi v odnosu do vprašanj, ki se dotikajo bodočnosti. Tako je 4. decembra 1942 pisal IO OF: »V zvezi z zunanjimi in notranjimi dogodki bo treba izdelati že tudi konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti. Morali se bomo o tej bodočnosti zdaj res konkretno pogovoriti in tudi že pripraviti nekatere organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice! Centralna naloga v zvezi s tem pa se mi zdi, da preciziramo svoje stališče do Jugoslavije, london[ske] vlade, ustavotvorne skupščine v Bihaću. (...) Zdaj je to še posebno važno, ker so bili Angleži prisiljeni javno po radiu vprašati vse Jugoslovane, naj nekako njim sporoče, kako hočejo imeti organizirano Jugoslavijo. Ker bo seveda mihailovščina pisarila, je potrebno, da tudi mi povemo, kaj hočemo. Nikar ne podcenjujte te stvari, pohitite čimbolj morate.«⁵⁴

Sledila je razprava v vrhu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, ki jo na tem mestu ne razčlenjujem posebej, poudarim naj le bistveno, da se je uveljavil Kardeljev koncept ureditve tega vprašanja in da je njegov vrhunec predstavljalo drugo zasedanje Avnoja v Jajcu s svojimi odloki.⁵⁵ Naj navedem še, da je v tem vmesnem obdobju pomembno prelomnico predstavljala septembrska (1943) kapitulacija Italije in z njo povezani dogodki, ko so bili, kar zadeva nacionalno vprašanje, razrešeni nekateri pomembni vidiki. Ko je vrhovni plenum OF 16. septembra 1943 razglasil priključitev Primorske, je v proglasu zapisal, da »proglašajo priključitev slovenskega Primorja svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji«. Predvsem pa je bil glede razjasnitve stališč do notranje ureditve skupne države zlasti pomemben Kardeljev govor na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda v začetku oktobra 1943.⁵⁶ V njem je med drugim povedal: »In še o nekem principu je že danes treba glasno govoriti. Iz Londona stalno govore: po okupatorjevem zlomu bo slovenski narod svoboden, toda vprašanje federacije se še ne more postaviti na dnevni red, ker je prezgodaj. Kako bomo to federacijo uredili, pravi licemerna gospoda v Londonu, se bo odločalo po vojni. Kakšno bi bilo tako odločanje po vojni, o tem nam govori dejstvo, da se ta reakcionarna gospoda v Londonu doslej nikakor ni mogla niti sama med seboj sporazumeti. Mi v teh stvareh ne dopuščamo nikakega slepomišljenja in nikakega

54 *Jesen 1942*, dok. 201, str. 514.

55 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 126–137.

56 Pred tem je bilo na seji IO OF 12. 9. 1943 sklenjeno, da je treba »zavzeti stališče do Jugoslavije kot federativne republike, proglasiti Avnoj za vlado in tako razčistiti vprašanje londonske vlade.« *DOONGS XI*, dok. 72, str. 337.

dvoma več. Slovenski narod vstopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega dvoma več in da bo res slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem tudi ni nobenega dvoma več. Če pa londonska gospoda o tem še dvomi, potem ji moramo povedati, da smo mi že razčistili račune v tem pogledu in sicer v bratskem sporazumu z vsemi drugimi bratskimi narodi Jugoslavije. Naša aktivnost gradi na principu pravice na samoodločbo, na enakopravnosti v tej skupni južnoslovanski domovini.«⁵⁷

Če se je morala OF v času pred bihaškim zasedanjem Avnoja novembra 1942 vseskozi braniti pred očitki domačih nasprotnikov glede odnosa do jugoslovanske države, se je v tem pogledu s sprejetjem federativnega načela v nekaj mesecih osvobodilno gibanje znašlo v izrazito ofenzivnem položaju, kot je razvidno iz Kardeljevega govora v Kočevju oktobra 1943.

Z avnojskimi odloki v Jajcu so bila razčiščena vsa načelno formalno-pravna vprašanja, povezana z odnosom slovenskega osvobodilnega gibanja do Jugoslavije. Na sestanku slovenske delegacije s Titom v Jajcu 1. decembra 1943 je slednji pojasnil bodočo politiko z besedami: »Mere, ki morda sedaj izgledajo centralistične so sedaj le nujnost za uspešno borbo in potrebne, da pred zunanjim svetom predvsem pred zavezniki dokažemo skupno voljo jugoslovanskih narodov do osvoboditve in da iz političnih razlogov nastopamo kot enota. Angleži so se bali, da bomo izkoristili pravico do samoodločbe, ki jo daje atlantska karta in da se bodo v napačnem tolmačenju teh pravic jugoslovanski narodi med seboj razcepili.«⁵⁸

Odslej se je v skladu s to Titovo ugotovitvijo poudarjanje skupne države na vseh ravneh le še krepilo (npr. t. i. avnojska kampanja⁵⁹). Na slavnostni seji IO OF dne 27. aprila 1944 ob tretji obletnici OF SN je tako Kidrič med drugim dejal: »Druga je izkušnja usodne povezanosti jugoslovanskih narodov. Slovenski narod, izpostavljen na vseh koncih in krajih pohlepom tujih imperializmov bi postal njihova žrtev, če ne bi bilo istočasnega odpora tudi drugih jugoslovanskih narodov. (...) danes gremo v vso jugoslovansko koncepcijo sproščeni brez bojazni za naše nacionalne pravice. Danes se še bojimo stare Jugoslavije in mislimo, da v jugoslovanski skupnosti obstoja nevarnost za samostojni razvoj slovenskega naroda. Dostikrat se dogaja, da pri manifestacijah naše osvobodilne misli ne vršimo zadostne povezanosti na Jugoslavijo. Toda zavedati se moramo, da brez Jugoslavije ne more biti govora o nadaljevanju politike in borbe za

57 *Zbor odposlancev*, str. 77.

58 *DOONGS, XI*, dok. 93, str. 370.

59 *DOONGS, XI*, dok. 94, str. 372.

osvobojenje slovenskega naroda. Tudi v našem tisku premalo izkoriščamo uspehe jugoslovanskih osvobodilnih gibanj na drugih delih države. Naj četrto leto OF poteka v večji intenzivnosti jugoslovanske koncepcije na bazi demokratične federativne Jugoslavije.«⁶⁰

Prav v tem času (18. aprila 1944) je Kardelj v pismu Leskošku o pisanju tedanjih listov (Slovenski poročevalec, Slovenski partizan) ugotavljal, da »se iz tega tiska sploh ne vidi, da nekje obstoji Jugoslavija. Tako se je zaprl v slovenske probleme, da dobiva karakter prav nacionalne izključenosti. Ne dopustite, da bi se to ponavljalo. Intervenirajte v redakcijah.«⁶¹ Značilen odsev poavnojskega vzdušja in prizadevanj na področju vcepljanja jugoslovanstva je Kidričev članek »Več Jugoslovanstva« poleti 1944. V njem je kritiziral »slovensko ozkost, nerazgledanost, premajhno zanimanje za vse, kar presega meje naše ožje domovine«. Kidrič je opozoril, da se »naš tisk le počasi otresa izrazitega samoslovenstva, da se naši mitingi in konference vse preveč ukvarjajo zgolj z drobnimi vprašanji slovenskega osvobojenega in neosvobojenega ozemlja, da naše narodne množice vse premalo zvedo in vedo o žrtvah in nadčloveških naporih, o slavnih zmagah in veličastnem dogajanju po vsej Jugoslaviji, da se naši aktivisti vse premalo zanimajo za dogodke in razvoj po drugih deželah naše jugoslovanske domovine in po svetu, da jim ostajajo skrite zakonite zveze med jugoslovanskimi vprašanji in svetovnim dogajanjem ter da na prav škodo slovenske stvari vse motrijo vse samo z ozkega slovenskega stališča.«⁶²

Temu je sledil Kardeljev poseg na seji CK KPS 1. septembra 1944, ko je ugotovil, da se vprašanje odnosa do Jugoslavije ni popravilo in je zato posebej poudaril, da tu ne gre več za politično linijo, kot je to veljalo večino dotedanjega časa, ampak da se ljudem dejansko privzgoji jugoslovansko gledanje.⁶³

Za zaključek Kidričeva ugotovitev na seji CK KPS 29. marca 1945, po vrnitvi iz Beograda, ko je slovensko partijsko vodstvo obvestil, da gre v bližnji prihodnosti pričakovati predvsem centralistične ukrepe, medtem ko naj bi večja decentralizacija nastopila kasneje ter jih hkrati seznanil, da je glede nacionalnega vprašanja osnovna nevarnost separatizem, ker najhuje škodi napredku.⁶⁴

60 DOONGS, XI, dok. 102, str. 390.

61 *Izvori*, XVII/25, str. 118.

62 Kidrič, *Zbrano delo*, str. 105.

63 DOONGS, XI, dok. 26, str. 162.

64 DOONGS, XI, dok. 45, str. 257–258.